

МРНТИ16.01.17

Х.Бабақұмар

Тарих ғалымдарының кандидаты
Алматы қаласы, Қазақстан

ДОБРУЖАДАҒЫ ТҮРКІ-ТАТАР ҚҰРЫЛТАЙЫ

Аннотация. Мажарстанның атақты түркітанушысы Мандоки Қоңыр Иштванның 1970-ші жылдары жарияланған Добружа татарларына қатысты зерттеулерімен байланысты. Мақалада Добружадағы түркі-татар құрылтайы жайында айтылады. Олардың мәдениеті, тарихы, дәстүрі сөз болады.

Тірек сөздер: қауымдастық, мәдениет, тарих, дәстүр, тіл, құрылтай.

Х.Бабақұмар

Кандидат исторических наук
Город Алматы, Казахстан

ТУРЕЦКО-ТАТАРСКИЙ КУРУЛТАЙ В ДОБРУЖЕ

Аннотация. Статья связана с исследованиями знаменитого тюрколога Венгрии Мандоки Коньра Иштвана, опубликованные в 1970-е годы относительно татар в Добруже. В статье говорится о тюркско-татарском курултае в Добруже. Рассматривается их культура, история, традиции.

Ключевые слова: ассоциация, культура, история, традиция, язык, курултай.

H. Babaqumar

Candidate of historical sciences
Almaty, Kazakhstan

TURKISH-TATAR KURULTAI IN DOBRUZ

Annotation. The article is related to the studies of the famous Hungarian Turkologist Mandoka Konyr Istvan, published in the 1970s regarding the Tatars in Dobruz. The article talks about the Turkic-Tatar kurultai in Dobruz. Their culture, history, traditions are considered.

Keywords: association, culture, history, tradition, language, kurultai.

Мажарстандағы мемлекеттік емес ұйымдардың басым көпшілігі ұлттық дәстүрді әспеттеу және туризм саласына серпін беру, жұртшылықтың бос уақытын тиімді өткізу, жас буынға өткен тарихты насихаттау сияқты мәселелерге ерекше ден береді.

Сондай-ақ ХХ ғасыр зобалаңында шекара тысында қалып қойған мадияр қандастарына да қолдау жасауды ұмыт қалдырмайды. Түркі жұрттары үшін етене таныс ұйым – Биро Андраш Жолт басқаратын «Мадияр-Тұран» қауымдастығы. Ұйым екі жылда бір өткізіп тұратын Тұран Құрылтайы шарасымен әлемдік деңгейде үлкен танымалдыққа ие. Қауымдастық тарапынан әр алуан мәдени, ғылыми, көпшілік шаралардың легі еш толастаған емес. Биылдың өзінде «Ата-бабалар күні» атты фестивал өткізді, жазда Алматыда өткен «Көшпенділер әлемі» этнофестиваліне, Сербия, Румыния, Украина елдерінде тұратын мадияр қандастары арасындағы ғылыми, мәдени шара ұйымдастырды.

Биылғы қыркүйек айында аталмыш қауымдастық екі бірдей маңызды шараны өткізді: бірісі – Украинадағы мадиярлар арасында Унгвар қаласында **hUNGary FEST** атты шарасы. Биро Андраш қандастарына тарихи-антропология тақырыбында дәріс оқыды. Ал ортағасырлық қару-жарақпен, киім-кешекпен келген сайлауыт жігіттер сайыс түрлерін өнер көрсетті. Тарихи тұрғыдан алғанда, Карпаттың шығысы мадиярлардың ата-бабалары алғаш қоныстанған мекені ретінде саналады. Тарихи деректерге қарағанда Карпат қойнауына қоныс аударған Арпад патшаның елі осы өңірдегі - Закарпатиядағы Верецке асуынан асып келген деседі.

Екінші бір маңызды шара- Добружа жерінде өткен басқосу. Қазақ оқырмандары үшін де өзіндік мәні бар, беймәлім өлкедегі жиын туралы мәлімет оқырмандардың қызығушылығын тудыруы анық. Шынтуайтында Мажарастандағы құман-қышпақтар, печенегтер ұрпақтары туралы, Балқандағы Албания мен Косоводағы түркі тектестердің тарихы мен бүгіні туралы алдағы уақытта мәлімет беріп отырмақпыз.

Мадияр-Тұран қауымдастығының шағын тобы Румыниядағы Түрік-Татар Демократиялық Қауымдастығының шақыруымен қыркүйектің соңғы күндерінде Добружадағы «Түркі-татар құрылтайы» атты шараға аттанды.

Көшпелілер үшін тарихи маңызды өлке санатындағы Добружа аймағы бүгіндер үш мемлекетке бөлінген: басым бөлігі Румыния аумағында, бір бөлігі - Бұлғарияға, ал шағын бөлігі Украинаға тиеселі. Тарихтың әр кезеңінде көптеген жұрттан құралған Добружа аймағының этникалық келбеті салтатты көшпелі халықтармен тікелей байланысты өрбіген, яғни солардың құзырында болды. Ежелгі уақытта бұл аймақ Скития-Минор (Кіші Скифия) деп аталды. Ғұн империясы ыдырағаннан кейін Дунай Бұлғарларының хандығы бұл жерде біртұтас мемлекет құрды және аталған өлке ғасырлар бойы Оногур – бұлғар түрік мемлекетінің қоластында болды. ІХ ғасырдың орта шенінде Дунайдың төменгі сағасы мадиярлардың да қонысының бір шегіне айналды. Мадиярлардың Карпат қойнауына қоныстанғаннан кейін печенегтер алдымен бұлғарлардың, кейін Византия үстемдігінің құлдырауы нәтижесінде осы өлкеге қарай ойысты. Мұнан кейін де Добружа аймағына печенег, құман-қыпшақ, содан кейін түркі-татар халықтары ағылып келіп отырды. ХІV ғасырдан бастап тұтас Бұлғар империясы, онан Дунайдың төменгі сағасы Осман түрік билігіне өтті. Бұл ХІХ ғасырдың соңына дейін созылғаны белгілі. 1878 жылы бұл өңір Ресейдің көмегімен дүниеге келген су жаңа құрылым – Біріккен Румын корольдігінің (содан кейін Валахия және Молдавия да біріктірілген) құрамына енді.

Көп этникалық топтардан тұратын Добружа аймағына, тарихтан белгілі болғандай, Балқандағы байырғы қонысынан қазіргі румындардың ата-бабалары – валахтар

бағзыда қоныс аударған. Түрік билігі тұсында Валах воеводствосы Дунайдың төменгі атырауын аз уақыт бойы басқарды. XX ғасырдың басында өңірдің негізгі тұрғындарының басым бөлігін татар, түркітілдес халықтар мен бұлғарлар құрады, ал румындар азшылықта еді. Бірінші дүниежүзілік соғыстың соң Добружаның бір бөлігі Румынияның қоластына өтті. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында аймақтың жаңа қожайыны Румын корольдігі түрік - татар тектес халықтардың санын азайту мақсатында өзге жұрттарды жаппай қоныстандыру саясатын жүргізді. Алғашқы қадам ретінде румын тілінде оқытатын 40-тан астам мектеп және одан да көп шіркеу салды (бұл үрдіс «пиязпішінді күмбезбен жаулап алу» деп аталады).

Кешікпей Балқаннан ондаған мың македо-романдықтарды Добружаның оңтүстігінде қоныстанды. Романдастырудың мұндай саясаты II дүниежүзілік соғыс жылдарында, содан кейін дүниеге келген коммунизм тұсында да жалғаса түсті. Сөйтіп бір кездері түркі-татарлардың мекенінде румындар сан жағынан басымдыққа ие болды. Қолданыстағы ресми мәліметтерге ден қойсақ, қазір Добружадағы түріктер мен татарлардың саны 50-60 мыңға жуық. Айта кету керек, орта ғасырларда бұл аймақ Мадияр корольдерінің вассал аумағы болған. Коммунистік Румыния саясаты жер аударылған секей мадиярларды Добружада арнайы ұйымдастырған үлкен оқу лагерлеріне жіберіп отырған.

Добружадағы «Түркі-татар құрылтайы» шарасы спорт және мәдени дәстүрге, сондай-ақ татар гастрономиясына арналды. Добружалықтардан басқа, шақырылған қонақтардың қатарында Қазаннан келген татарлар, қазақтар, бұлғар татарлары, түріктер және мадиярлар болды.

Мадияр-Тұран делегациясын шараның бас ұйымдастырушы Наим Белгин және Дервис Мемур қабылдады. «Тұрандықтар» әуелде түріктер негізін қалаған Қарасу деп аталған, қазіргі атаумен Медгидия қаласында жауынгерлік шеру өтті. Шерудің басында Мадияр-Тұран қауымдастығының көне қару-жарақпен қаруланған сайлауыт жігіттері, тарихи байрақтарды желбіретіп жүрді. Оның сапында Түркияның Бурса қаласынан келген Мехтер әскери оркестрі болды. Шеру Констанцаның орталығында қайталанды. Салтанатты тамашалаған сан мыңдаған жергілікті тұрғындарға ерекше көтеріңкі көңіл-күй сыйлағанын айтысып жатты. Ертеңінде «Тұрандықтар» Мангалия қаласының теңіз айлағында екі киіз үй тігіп, байырғы мәдениеттің сән-салтанатына арналған шара өткізді. Күні бойы толастамаған көрермендердің қызығушылығында шек болмады, әсіресе киіз үйді жығуына дейін тамашалағандар болды.

Айлақтың шетіне құрылған сахнада мәдени-көпшілік іс-шаралар өтті. Тұрандықтар әскери өнер түрлерінен көрсетілім, сондай-ақ жауынгерлік шоу ұсынды. Бағдарламада сайыс, жүгіру, қамшыгерлік, таяқпен қорғану, күрес, және өзін-өзі қорғау сияқты дәстүрлі спорт түрлері қамтылды. Шоулар күн батқанға дейін жалғасты, қолөнер бұйымдарының жәрмеңкесі өтті мен татар гастрономиясына ерекше қызуғушылық байқалды. Салтанатты қабылдаудан кейін Мадияр-Тұран Қауымдастығы мен Добружадағы шараны ұйымдастырушылар арасында ынтымақтастық туралы уағдаластыққа қол қойылды. Түркі-татар қауымдастығы 2020 жылы Мажарстанда өтетін Тұран халықтарының Құрылтайына ресми шақырылды деп хабарлайды қауымдастықтың kurultaj.hu сайты.

Ақпаратқа қосымша. Бір кездері Еуразияның қуатты империясы болған Алтын Орда мемлекеті ыдырағаннан кейін жан-жаққа шашырағаны қоластындағы титулды тұрғындарының бір бөлігі шығыс Еуропаға қарай қоныстанды. Яғни тарихи-саяси тұрғыдан ерекше аймаққа саналатын Балқан мен Карпат өңірі шығыстан батысқа бағытталған халықтар миграциясының ғана емес, Балқаннан шығысқа қарай бағытталған бағзыдағы кельт, кейінгі кезеңдегі романтектес халықтардың һәм славяндардың әрлі-берлі сабыла қоныс аударған жұрттардың мекені ғана емес, әскери-саяси мүдделердің тоғысқан аймақ бүгін де әлем саясатының ден қоятын аймағы болып қалып отыр. Төменде тақырыптың тұздығы ретінде мажарстанның атақты түркітанушысы Мандоки Қоңыр Иштванның 1970-ші жылдары жарияланған Добружа татарларына қатысты зерттеулерінен шағын мәліметті ұсынып отырмыз. Ғалымның мұрағатындағы жазбаны мадияр тілінен тәржімалап ұсынған Бабақұмар Хинаят.

Добружа татарлары түркітанушы мандоки қоңыр зерттеуінде (қысқаша шолу). Мажарстандық атақты түркітанушы Мандоки Қоңыр түркі әлемінде үлкен танымалдыққа ие. Биыл ғалымның 75 жасы Қазақстанда, Түркияда және өз отанында белгіленіп өтті. Ол жас ғалым ретінде зерттеуін өз сөзімен айтсақ, «Добружадағы ноғайлар» арасынан бастаған. 1965 жылы жазында алғаш мәрте осында экспедицияға келген жас ғалым зерттеуінің басты мақсаты ретінде «Құманқыпшақ диалект сөздерінің түп негізін саралау үшін ондағы татарлардың тілінен дерек іздеу» екендігін атап көрсеткен. Ары қарай, «татарлар тұратын үлкен-кішілі, азды-көпті кенттерді араладым. Меджидия, Констанца маңайындағы Валеа Неагра, Когалницеан кенттерінде болдым. Олардың тұрғындары Қырымнан шыққан татарлар. Меджидия ауданының Чиочирлиа де Кос және Тулча ауданының Қарамурат кентінде де болдым. Бұл кенттердің тұрғындарының бір бөлігі Қырым ноғайлары, біразы бір кездері Қырымға қараған ноғай даласынан Добружаға келгендер». Сол кезде Түркияға қоныс аударуға қамданған татарлардан біршама олжаға кенелгендігін жазған еді: Асан Айболат есімді ақсақалдан «Шора батыр» атты ерлік дастанының біршама толық нұсқасын жазып алған. Сондай-ақ бұл сапарда ғалым жұмбақ, мақал-мәтел, азғана халық әнінің мәтіндерінің үзінділерін сирек таралған «Едіге батыр» дастанының үзіндісін хатқа түсірді. Дегенмен, Мандоки Қоңыр Добружа даласынан оңтүстік-батысқа қарайғы Делиорман өңірінде, Дунай сағасында, яғни Добружаның Бұлғария бөлігіндегі түркі-татарларды зерттеуге ерекше ден қойған. 1969 жылы «Добружа татарларының тілі туралы зерттеу (морфологиялық сараптама және халық ауыз әдебиетінің нұсқалары)» тақырыбында диссертация қорғаған.

Татарлар мен ноғайлар Қырым түбегі мен оған жапсарлас жатқан Оңтүстік Орыс жазығынан әр түрлі тарихи кезеңдерде Добружа өңіріне бірнеше лекпен қоныс тепкен. XIII ғ. - дан XVI ғ-ға дейін бұрынғы Алтын Орда империясының аумағынан үлкенді-кішілі лекпен келіп жеткен татарлардың бір бөлігі құман-қыпшақтармен араласты, біраз бөлігі сол кезде қалыптасып жатқан құман-валах жұртына, қайсібірі бұлғарлардың құрамына сіңіп кетті.

Қырым татарларының үлкен тобы Қырым түбегі орыстардың иелігіне көшкеннен соң 1783 жылы және онан кейін Добружаға қоныс тебеді. Мұндағы татар тұрғындарының елеулі бөлігі - 1829 жылы орыс-түрік, әсіресе 1854 жылғы Қырым соғысынан салдарынан қонысын тастап қашқандардың ұрпақтары.

Добружаға қоныс аударған түркілерді Мандоки Қоңыр тілдік жағынан үш топқа бөліп қарастырған (1969 ж):

1. Қырым түбегінің солтүстігіндегі далалы алқапты мекендеген көбіне мал өсірумен шұғылданған, құман-қыпшақ диалектісінде сөйлейтін *татарлар*.

2. Қала мен ірі елді-мекендерде тұратын негізінен сауда-саттықпен айналысатын, шын мәнінде соңғы кездері татарланған *тамтар*.

3. Қырымның оңтүстік, таулы өңірінде тұратын, жер өңдеумен айналысатын Анадолыдан шыққан осман-түрік диалектісінде сөйлейтін *түріктер*.

Татарлар деп шын мәнінде далалық татарларды айтады және олар Добружаға қоныс тепкен Қырымдықтардың денін, негізгі бөлігін құрайды. Далалық татарлардың тілі құман-қыпшақ диалектісіне жақын. Қырымның оңтүстігінен, таулы өңірден келген Қырым түріктерінің тілін аталған татар тілін жақын деп айта алмаймыз, керісінше ол түрік тілінің басы бүтін бір диалектісі. Яғни, далалық Қырым татарлары мен Қырым түріктерінің тілін бірге алып қарауға келмейді.

Қырым татарларының тілі жеке тіл ретінде саналғанымен, шынтуайтқа келгенде оның кейбір сипаттары далалық татарлардың тіліне өте жақын. Әрі олар соңғы кездері саны жағынан басым татар тұрғындарымен араласып, тілдік жағынан осман түріктеріне де сіңісіп бара жатыр.

Мандоки Қоңырдың 1969 жылғы жазуына қарағанда, Добружада Дунай атырауы мен Делиорманда тұратын Қырымнан қоныс аударғандардың жиынтық саны 50-55 мың делінген. Қырымдық татар, тат, түріктердің көбірек бөлігі, шамамен 30-35 мың адам Румынияда тұрады. Ал, мұнан азғана бөлігі – 20 мыңдайы Бұлғарияда, оның шамамен 15-18 мыңы Қырым татары, 2-5 мыңы Қырымдық тат, ал Қырым түріктері жоқтың қасы. Тіл зерттеуші А.А.Покровскаяның жазуына қарағанда, Румыния мен Бұлғариядағы татарларының жиынтық саны туралы нақты мәлімет жоқтың қасы. Тек 1956 жылғы есеп бойынша Румынияда 21 мың татар, 14329 түрік тектестер болған. Ал Бұлғарияда Қырым татарларының саны әлдеқайда көп (Покровская А.А. Языки Балканских тюрков // Языки мира. Тюркские языки. Энциклопедическое издания. М., 1996.С.194-199)

Далалық татарлардың басым көпшілігі кішкентай кенттерде басқа халықтармен араласып, шашыраңқы тұрады. Дегенмен, тек қана татарлар ғана мекендейтін ауылдар мен қыстақтар да кездеседі. Оларда 40-50-100-200 отбасы шоғырланып тұрады. Көбіне мал өсіру, жер өңдеумен шұғылданады, араларында бау-бақшамен шұғылданатындар мен кәсіпкерлер де аз емес. Ал Қырым татарлары мен түріктерінің негізгі бөлігі саудагерлік, кәсіпкерлік, жер өңдеу бақша істерімен шұғылданады. Олар көбіне қалаларда тұрады. Себебі, олардың бабалары бір кездері Қырымда үлкен қалаларды мекен еткендер.

Румыниялық Добружада далалық татарлар тұратын елді мекендер мыналар:

Констанца және Меджидия округінде Валэ Дачилор, Османчэ, Валэ Негра, Хажиени, Текиргөл, Нунташик, Кобадин, Чиобанешти, Когалничэну, Мерени, Албешти, Поирта Алба, Ветерану, Галеш, Констанца, Меджидия.

Мангалия округінде Мангалия, Муригөл, Чарайбил, Татара-Команя, Негру-Водэ.

Ноғайлар Меджидия өңірінде, және Тулча комитатында тұрады. Меджидиядағы ноғайлар тұратын елді мекендер мыналар: Чиочирлиа де Хос,

Чиочирлиа де Сус, Валэ Негра, Когали-чяну.

Тулча өңірінде: Тулча, Қарамұрат кентінің төңірегіндегі 3-4 кішкене қыстақтарда тұрады.

Бұлгариядағы татарлар мынадай кенттер мен қалаларда шоғырланған.

Толбухин облысында: Толбухин, Балчик, Казарна, Храброво, Септембричи, Жарково (татар аты Шыпыш-құюшы), Зограф, Телериг, Оногур (татарша атауы Жұртшылық) Издорово.

Варна облысында Обориште, Куманово, Тегераг Кантаржиево.

Силистра облысында Средиште (татарша атауы Бейпынар), Любен (татарша аты Қаравелі), Черковна (татарша аты Анысшык), Бабук, Антимово.

Русчук облысында: Голямо Враново (татарша Оранкой), Ветово, Сиво поле (татарға икемделген атауы Слепол), Трастеник (татарланған атауы Тыршеник), Семерджиево (татарша Шемержикой), Смирненски (татарша Биялан).

Тырново облысында: Свастов ауданының Вирдам қыстағында.

Ризград облысында: Глоджево (татарланған атауы Ложова) кентінде.

Шумен (Коларвград) облысында: Қар Круш, макан, Волов бекеттерінде.

Добружа татарларында ана тілінде оқытатын мектептер жоқ. Бұрындар татар балалары көбіне мұсылман медреселері мен түрік, болгар, румын тілінде білім беретін мектептерде оқыған. Дегенмен, татар тілінде білім беруді енгізуге бір мәрте құлшыныс болған. Ол 50-жылдары Румынияда татарлар тұрған елді мекендерде бастауыш және орта білім беретін мектептер жүйесін енгізуді қолға алған. Добружа татарларының әдеби тілі үшін, румын әліпбиіне негізделген жаңа жазуды құрастырған.

Әдеби норма ретінде танылған татар диалектісін барлығы бірдей қабылдаған жоқ. Әсіресе, оны татарлар қош көрмеді. Далалық татарлардың диалектісін Қырымда да әдеби тіл негізгі болмаған, бар болғаны Бақшисарай, Хан сарайының тілі есебінде ғана болған деген уәжді алға тартқан. Дегенмен Добружа татарларының азғана бөлігі ғана аталған «сарай» тілінде сөйлейді, ал басым көпшілігі далалық құман-қыпшақ диалектісінде сөйлейтіндігінде күмән жоқ.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] <https://informburo.kz/kaz/europaday-hn-zhne-trk-rpataryny-keshegs-men-bgn-.html>

[2] <https://informburo.kz/kaz/europaday-hn-zhne-trk-rpataryny-keshegs-men-bgn-.html>